

ارزیابی جایگاه ارتباطات در برنامه‌های پنجم و ششم توسعه ایران (از نظر کارشناسان برنامه‌ریزی)

دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۲۰، پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۲۰

افسانه مظفری، احمدرضا مسعودی*

چکیده

هدف این پژوهش ارزیابی جایگاه ارتباطات در برنامه‌های پنجم و ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در ایران است. در این تحقیق با استفاده از روش کیفی بحث متمرکز گروهی به کسب آراء و صاحب‌نظران باتجربه برنامه‌های پنجم و ششم توسعه در کشور، که بر موضوع آگاهی و احاطه دارند، پرداخته شد. یافته‌های پژوهش نشان داد که در برنامه‌ها به جایگاه ارتباطات در توسعه کشور توجه نشده است و مهم‌ترین اشکالات برنامه توسعه ششم در استفاده از ارتباطات برای توسعه عبارت‌اند از: نبود نظام جامع رسانه‌ای، اصلاح قانون مطبوعات حذف اخذ امتیاز از قانون مطبوعات، تصویب قانون واحد برای مطبوعات کاغذی و الکترونیکی، اصلاح قانون اداره صداوسیما، فقدان قانون نظارت بر محتوای رسانه‌ها، ضمانت داشتن حق دسترسی آزادانه و انتشار مطالب، توسعه یعنی ایجاد ابزار ارتباطی، گسترش سواد رسانه‌ای برای ارتباطات توسعه، ایجاد دولت الکترونیکی، ایجاد شبکه ملی اطلاعات کلیدواژه‌ها: توسعه، ارتباطات، برنامه توسعه، نظام جامع رسانه‌ای، شهر هوشمند، سواد رسانه‌ای.

* دانشیار گروه ارتباطات، دانشکده ادبیات، علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه آزاد واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران.
Email: a.mozaffari@srbac.ac.ir

** دانشجوی دکتری ارتباطات، گروه ارتباطات، دانشکده ادبیات، علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه آزاد واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران.
Email: ahmadreza.maasoudi@gmail.com

مقدمه

از ابتدای شکل‌گیری روند برنامه‌نویسی برای توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در کشورمان تاکنون ۱۲ برنامه نوشته شده است که ۶ برنامه سهم دوران قبل از انقلاب اسلامی و ۶ برنامه تا سال ۱۳۹۵ سهم دوران پس از پیروزی انقلاب اسلامی است. و در این تحقیق ابتدا پیشینه برنامه‌ریزی در ایران و سپس به ارزیابی سه برنامه ابلاغی مجلس شورای اسلامی به دور رئیس جمهور محمود احمدی‌نژاد به عنوان دولت اصولگرا و حسن روحانی به عنوان دولت اصلاح طلب، پرداخته شده است.

پس از پیروزی انقلاب اسلامی و بازگشت به آرمان‌های رهایی‌بخش مذهبی، سیر برنامه‌ریزی‌ها برای اقدام در جهت توسعه، شتاب مطلوب‌تری یافته است. نگاه به ارتباطات در حل مسائل توسعه کشور جایگاه بهتری را برای نسل آینده می‌طلبد اما با این همه هنوز هم در برنامه‌ریزی‌ها و اقدامات، خلأها، و اشکالات و کاستی‌هایی دیده می‌شود که می‌بایست با دیدی نقادانه و کارشناسانه نسبت به رفع آنها اقدام عاجل به عمل آورد و چاره‌اندیشی کرد. در این تحقیق به ارزیابی جایگاه ارتباطات در برنامه چهارم تا ششم توسعه از نظر کارشناسان باتجربه می‌پردازد.

۱. بیان مسئله تحقیق، ضرورت و اهمیت آن

توجه به جایگاه ارتباطات در برنامه‌های پنج‌ساله کشور برخلاف اهداف سند چشم‌انداز بیست‌ساله، مغفول مانده است. تاکنون هم در برنامه پنج‌ساله و هم در برنامه بودجه‌ریزی کشور نیز با صرف هزینه‌های بسیار بجای «ارتباطات توسعه» یعنی داشتن برنامه برای توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، به توسعه ارتباطات یعنی گسترش فناوری‌ها برای گسترش ارتباطات توجه شده است. مسئله تحقیق آن است که با مطالعه برنامه‌های توسعه چهارم تا ششم توسعه به نظر می‌رسد «ارتباطات» جایگاه واقعی خود را ندارد و در برابر رشد و توسعه فناوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی، نظام برنامه‌ریزی ایران فاقد برنامه‌ای مبتنی بر ارتباطات توسعه است. بر این اساس مسئله تحقیق ارزیابی جایگاه ارتباطات در برنامه‌های توسعه در دولت با دو دیدگاه متفاوت به توسعه در کشور است.

اکنون که در آستانه تصویب برنامه ششم کشور هستیم بازنگری این مسئله اهمیت شایان توجهی یافته است. در

اهمیت برنامه ششم و اجرای آن همین بس که وب‌سایت خبری اقتصاد آنلاین نوشت: «از سال ۱۳۹۶ برنامه‌ای توسعه‌ای قرار است به اجرا درآید که برای تحقق اهداف آن نیاز به انجام کاری شبیه معجزه داریم» (قدس آنلاین، ۱۳۹۶: ۲). ضرورت این تحقیق در ارائه راه‌حل‌هایی برای برون آمدن از وضعیت معجزه‌سان بودن اجرای برنامه ششم توسعه به‌ویژه در بخش ارتباطات و توسعه کشور است. بنابراین مسئله تحقیق ارزیابی چهار برنامه اخیر توسعه کشور است تا مشخص شود ارتباطات با همه اهمیتی که در جهان معاصر دارد در این برنامه‌ها چه جایگاهی دارد؟

۲. پیشینه پژوهش

تحقیقات متنوعی درباره برنامه‌های توسعه در ایران انجام شده است که برخی از آن‌ها با تأکید بر نقش و جایگاه ارتباطات در تدوین و اجرای این برنامه‌ها متمرکز شده‌اند که به تعدادی از آن‌ها که با این تحقیق مرتبط هستند معرفی می‌شوند.

مسعود طوفان (۱۳۹۸) در تحقیقی با عنوان «نظام ارتباطی، برنامه‌ریزی و توسعه در ایران؛ ارائه یک چارچوب»، نتیجه می‌گیرد: با توجه به تحول در نقش رسانه‌ها، به‌خصوص رسانه‌های نوظهور و تغییر مدل‌های ارتباطی از عمودی به افقی و تعاملی، پیوند مدیریت راهبردی در موفقیت برنامه‌های توسعه، با تولید موافقت در افکار عمومی بیش از پیش آشکار شده است. این در حالی است که فقدان یک نظام ارتباطی و رسانه‌ای، برای تبیین برنامه‌های توسعه، پروژه‌ها و طرح‌های ملی و فراگیر از آسیب‌های جدی برای تغییر نگرش‌های اجتماعی و همگرایی در این حوزه است. راهکار این محقق توجه به پیوست فرهنگی است: بی‌توجهی برنامه‌ریزان به سازوکارهای الحاقی رسانه‌ای در برنامه‌های توسعه کشور لزوم ارائه یک چارچوب عملی با در نظر گرفتن جایگاه پیوست رسانه‌ای می‌تواند در تغییر نگرش و همراهی عمومی، با برنامه‌های توسعه کشور مؤثر باشد.

زهره شاه قاسمی محمد مهدی فرقانی هادی خانیکی (۱۳۹۵) در تحقیقی با عنوان: «مطالعه رویکرد برنامه‌های توسعه در ایران به ارتباطات» که با روش تحلیل محتوای کیفی پنج برنامه توسعه صورت گرفت نتیجه گرفتند که در همه برنامه‌های پنج‌ساله توسعه به ابعاد سخت‌افزارانه و کمی توسعه ارتباطات و رسانه‌ها بیشتر پرداخته شده و جنبه‌های

۲. اشکالات برنامه توسعه ششم در استفاده از ارتباطات برای توسعه کشور کدامند؟
 ۳. چه راه‌حلی برای رفع مشکلات ارتباطات در برنامه‌های توسعه پیشنهاد می‌شود؟

۴. اهداف تحقیق

هدف اصلی این پژوهش شناخت جایگاه ارتباطات در برنامه‌های پنجم و ششم توسعه در ایران است برای رسیدن به این هدف نیز سه هدف فرعی مطرح می‌شود:

۱. شناخت وضعیت ارتباطات در برنامه‌های پنجم و ششم توسعه کشور؛
۲. شناخت اشکالات برنامه توسعه ششم در استفاده از ارتباطات برای توسعه کشور؛
۳. شناخت راه‌حل رفع مشکلات ارتباطات در برنامه‌های توسعه کشور.

۵. چارچوب مفهومی

در این تحقیق که یک تحقیق اکتشافی است و با روش کیفی (تمرکز گروهی) انجام می‌شود. بجای مبانی نظری از مفاهیمی که صاحب‌نظران ارتباطات و توسعه در نظرات خود برای چارچوب مفهومی تحقیق بهره برده‌اند، استفاده می‌شود.

مفهوم ارتباطات-ارسطو فیلسوف یونانی معتقد بود که ارتباط عبارت است از جست‌وجو برای دست یافتن به کلیه وسایل و امکانات برای ترغیب و اقناع دیگران (محسنیان‌زاد، ۱۳۶۹ ص ۴۳).

ادوین امری محقق آمریکایی: ارتباط عبارت از فن انتقال اطلاعات، افکار و رفتارهای انسانی از یک شخص به شخص دیگر است. به‌طورکلی هر فرد برای ارتباط با دیگران و انتقال پیام‌های خود به ایشان از وسایل مختلف استفاده می‌کند. مانند سخن گفتن، حرکات و حالات مختلف بدل و نوشتن (معمدنی‌زاد ۱۳۵۵، ص ۳۵).

مفهوم توسعه و توسعه‌یافتگی از دو قرن پیش و هم‌زمان با عصر روشنگری آغاز شده است اما توجه محافل رسمی و بین‌المللی و علمای اجتماعی تنها پس از جنگ جهانی دوم به این موضوع جلب شده است. در مواقع توسعه و توسعه‌نیافتگی به‌طورجدی در نیمه دوم قرن بیستم به عنوان

کیفی و محتوایی، نظیر حق دسترسی همگانی به اطلاعات، آزادی کسب و انتشار اطلاعات در چارچوب قانون اساسی، آزادی بیان و قلم و نیز حرکت به سوی جامعه اطلاعاتی و دانایی محور و همچنین سایر ابعاد ارتباطات، از جمله ارتباطات انسانی، سنتی و اجتماعی کمتر مورد توجه بوده است. درعین حال، در برنامه چهارم توسعه با محوریت «دانایی»، نسبت به سایر برنامه‌ها به صورت جامع‌تر به ابعاد و زمینه‌های جدید ارتباطات پرداخته شده است. این پژوهش، با توجه به همین رویکردها و نیز رهیافت‌های جدید علمی و تجربی، ضرورت دخیل کردن بیشتر ارتباطات را در سیاست‌گذاری توسعه، پیشنهاد می‌کند

مریم روستایی (۱۳۹۵)، در پژوهش پیرامون «جایگاه ارتباطات در برنامه ششم توسعه قبل و بعد از انقلاب ایران»، به بررسی جایگاه ارتباطات برنامه‌های ششم توسعه پیش از انقلاب اسلامی در ایران و مقایسه آن با این جایگاه در پنج برنامه توسعه پس از انقلاب پرداخته است و حاصل این بررسی را هدف «توسعه ارتباطات» یا همان گسترش فناوری اطلاعات بجای «ارتباطات توسعه» یعنی تکیه بر ارتباطات برای رسیدن به توسعه می‌داند. به باور این محقق تحلیل سیاست‌های ارتباطی برنامه ششم تأکید بر حرکت کشور در راستای رسیدن به توسعه بر پایه قدرت اطلاعاتی است و نشان از این می‌دهد که همچنان به دنبال توسعه ارتباطات است، البته در فضایی متفاوت و در دنیای امروز که جوامع اطلاعاتی شده‌اند.

نتایج پیشینه تحقیقات بیانگر عدم توجه به ارتباطات در فرایند توسعه و تمرکز بر توسعه فناوری‌ها و دانایی محور نبودن برنامه به همراه فقدان پیوست فرهنگی به عنوان یک ضرورت در برنامه‌های توسعه است. نوآوری این تحقیق علاوه بر تأیید نتایج قبلی، تأکید بر مفاهیم جدیدی چون شهر هوشمند، سواد رسانه‌ای و ایجاد شبکه امن اطلاعاتی در برنامه‌های برنامه پیش رو است.

۳. سؤالات پژوهش

سؤال اصلی: جایگاه ارتباطات در برنامه‌های پنجم و ششم توسعه ایران چگونه است؟

برای پاسخ به این پرسش نیز سه پرسش فرعی مطرح می‌شود:
 ۱. وضعیت ارتباطات در برنامه‌های پنجم و ششم توسعه کشور چگونه است؟

یک دغدغه جهانی مطرح گشته است.

توسعه از جمله مفاهیمی است که در ابعاد گوناگون، فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی مطرح و متخصصان رشته‌های مختلف علوم انسانی تلاش کرده‌اند هر یک از منظر دانش خود به ارائه تعریفی از آن پردازند. توسعه از آن دسته از مفاهیمی است که می‌توان وسیله‌ای برای آن برشمرد و درعین حال نمی‌توان تعریف ثابت و مشخصی برای آن ارائه کرد.

به‌طورکلی نگرش‌های غالب در توسعه که در جهان حاکم بوده است عبارت‌اند از:

- الگوی اشاعه

- نظریه‌های وسیع

- برآورد تکنولوژی و نظریه انتقال

- نگرش‌های ارتباطی و توسعه

- نظریه‌های و تحلیل‌های نظام عمومی (مولانا ۱۳۸۴ ص ۸۶) این تحقیق بر نگرش یا نظریه ارتباطات و توسعه متکی است.

نظریه‌های ارتباطات و توسعه

ظهور انقلاب صنعتی و پیامدهای حاصل از آن نظیر رشد شهرنشینی، رشد اقتصادی، افزایش مهاجرت ساکنان روستاها به شهرها و افزایش بیکاری متعاقب آن، برخی متفکران اجتماعی را بر آن داشت تا برای به سامان رساندن جوامع زمان خود، نظریه‌ها و الگوهایی عرضه کنند. در پیگیری تحولات توسعه و ارتباطات، می‌توان نظریه‌هایی را که از دهه ۱۹۵۰ بر این حوزه حاکم بوده‌اند به سه دسته تقسیم کرد.

در زیر، هرکدام از آنها به اختصار بیان می‌شوند:

۱. نظریه‌هایی که نگرش علتی به ارتباطات و توسعه دارند: این نگرش که در دو دهه ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰ حاکم بود، به ارتباطات و توسعه از جنبه رابطه علت و معلولی می‌نگرد. این دیدگاه، رابطه مؤلفه‌های ارتباطی و کل فرایند توسعه را بر پایه روابط علیتی می‌بیند. در این دیدگاه سؤال می‌شود که ارتباطات، پیش شرط توسعه است یا توسعه بر ارتباطات مقدم است؟ پاسخ به این سؤال به تعریف‌های ارتباطات و توسعه بستگی دارد. عده‌ای از نویسندگان، مانند دیوید مک کللند^۱، اورت هیگن^۲، دانیل لرنر^۳ و جمع دیگری از نظریه پردازان وابسته به مکتب نوگرایی در این چارچوب قرار گرفته‌اند و تحت عنوان

ارتباطات به مثابه توسعه، نظریه‌ها و الگوهای گوناگونی را عرضه کرده‌اند که اکثر آنها بر نظریه‌هایی ماکس وبر^۴ درباره تغییرات اجتماعی و اقتصادی متکی است.

۲. نظریه‌های که نگرش سودگرایی و یا هزینه فایده به ارتباطات و توسعه دارند: این دیدگاه، رابطه میان فناوری ارتباطات و سیاست‌های توسعه را بررسی می‌کند؛ همچنین تلاش می‌کند تا رابطه هزینه سرمایه‌گذاری در فناوری را برای توسعه با سودی که از این سرمایه‌گذاری برای جامعه حاصل می‌شود، بسنجد. از جمله محققانی که در این حوزه کار کرده‌اند، می‌توان به اورت راجرز^۵ و همکارانش اشاره کرد (مولانا، ۱۳۸۴: ۷۱).

۳. نظریه‌هایی که نگرش ساختارگرا به ارتباطات و توسعه دارند: این نگرش زیرساخت‌های نظام ارتباطی جهان را تحلیل می‌کند. این‌گونه که اقتصاد سیاسی، هویت فرهنگی و نظام‌های ارزشی با بررسی نظام‌های موجود ارتباطی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی به ارتباطات و توسعه ربط داده می‌شود، تا مشخص کند که آیا این زیرساخت‌ها، توسعه را با مانع مواجه می‌سازند یا اینکه موجب پیشرفت آن می‌شوند. نگرش ساختاری با نظریه لیبرال سرمایه‌داری مخالف است، چون از دیدگاه لیبرال سرمایه‌داری، ارتباطات با خلق شرایط اجتماعی جمعیتی و یا تغییر ویژگی‌های روانی فردی ساختار را تغییر می‌دهند؛ درحالی‌که نگرش ساختارگرا ضمن اعتراف به اهمیت سطوح انفرادی و ارتباطات و تغییر ساختاری را پیش شرط کسب موفقیت در اهداف توسعه می‌داند.

در حوزه توسعه می‌توان به توسعه صنعتی، توسعه اقتصادی، توسعه اجتماعی، توسعه فرهنگی و توسعه سیاسی اشاره کرد. هر یک از این ابعاد در تعیین اینکه کشوری توسعه یافته باشد یا نباشد، نقش عمده‌ای دارد. توسعه اجتماعی، در حکم زمینه و بستری برای پیاده شدن ابعاد دیگر توسعه، بسیار برجسته و مهم می‌نماید. لذا بایستی در اولویت قرار گیرد (مولانا، ۱۳۸۱: ۷۲).

همچنین، مفاهیم جایگاه و نقش ارتباطات در برنامه‌های توسعه از چندین زاویه قابل بررسی است. دکتر کاظم معتمدنژاد در مقاله‌ای با عنوان «ارتباطات توسعه و توسعه ارتباطات در ایران» می‌گوید: مقام ارتباطات در برنامه‌ریزی‌های توسعه ملی از دو جهت شایان توجه است: وسایل و امکانات گوناگون ارتباطی از یکسو جزء عوامل آگاهی‌دهی و هماهنگ‌سازی و سازمان‌دهی موردنظر در

ظرفیت‌های ارتباطی در جهت ارائه خدمات اجتماعی از جمله آموزش از راه دور یا کتابخانه از راه دور به همراه خدمات معقول و مرحله سوم «توسعه برای ارتباطات» است که بر ارتباط مستقل از قدرت - و متکی بر گفت‌وگو میان دولت و جامعه مدنی - مبتنی است به طوری که مبنای تصمیم‌گیری‌های عمومی «عقلانیت ارتباطی» است نه «عقلانیت ابزاری» (امامی، ۱۳۹۱: ۱)

اساس این تحقیق بر این اصل استوار است که ارتباطات شرط اصلی توسعه است که باید در برنامه‌های توسعه کشور جایگاه مناسبی داشته باشد.

برنامه پنجم توسعه و عقب‌ماندگی‌های برنامه چهارم
در حوزه ارتباطات و به‌ویژه موضوع مطبوعات و لزوم تدوین نظام جامع رسانه‌ای که می‌توانست دربرگیرنده تمام رسانه‌ها (مطبوعات، صداوسیما و رسانه‌های الکترونیکی) باشد. در برنامه چهارم، عملاً کار به نوشتن یک پیش‌نویس رسید تا این پیش‌نویس در بررسی‌های هیئت دولت مشمول مرور زمان شود. به همین منظور در ماده ۱۰ برنامه پنجم توسعه مجدداً به تصویب «نظام جامع رسانه‌ای» امعان نظر شده است:

«دولت موظف است به منظور ساماندهی فضای رسانه‌ای کشور، مقابله با تهاجم فرهنگ بیگانه و جرایم و ناهنجاری‌های رسانه‌ای، در چهارچوب سیاست و ضوابط مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی و فراهم آوردن زمینه بهره‌برداری حداکثری از ظرفیت رسانه‌ای اقدامات قانونی در موارد ذیل را انجام دهد:

الف - تهیه و تدوین «نظام جامع رسانه‌ها» تا پایان سال اول برنامه با رویکرد تسهیل فعالیت‌های بخش غیردولتی؛

ب - ارتقاء آگاهی، دانش و مهارت همگانی، تقویت رسانه‌های ماهواره‌ای و اینترنتی همسو و مقابله با رسانه‌های معارض خارجی؛

ج - پیشنهاد، وضع و اجرای سیاست‌ها و مقررات مورد نیاز و ایجاد و تقویت سازوکارهای لازم برای ساماندهی، نظارت و پالایش محتوای دیداری، شنیداری و نوشتاری در فضای رسانه‌ای کشور اعم از رسانه‌های مکتوب، دیداری، شنیداری، رقومی (دیجیتال)، مجازی و شبکه‌های ارتباطی غیر مکالماتی، شبکه‌های داده و ماهواره‌ای و سامانه‌های مخابراتی به شورای عالی انقلاب فرهنگی»؛

ارائه و اجرای طرح‌های مختلف توسعه به شمار می‌روند و در جلب همکاری‌ها و مشارکت‌های عمومی برای تأمین نتایج مطلوب آنها نیز تأثیر تعیین‌کننده دارند و از سوی دیگر، خود به عنوان شاخص‌های توسعه، مانند درآمد ملی و سطح سواد و همچنین جز زمینه‌های اصلی توسعه، مانند درآمد ملی و سطح سواد و همچنین جزء زمینه‌های اصلی توسعه، مثل کشاورزی، صنعت، آموزش و بهداشت، در برنامه‌های توسعه ملی، جای ممتازی دارا هستند و به همین لحاظ برای پیشرفت و گسترش آنها در کنار زمینه‌های مهم دیگر توسعه، برنامه‌ریزی‌های ویژه‌ای در نظر گرفته می‌شود. بدین گونه، «ارتباطات توسعه» و «توسعه ارتباطات» در برنامه‌ریزی‌های توسعه ملی لازم و ملزوم یکدیگرند. (معمدنژاد، ۱۳۷۱: ۲۱۷).

سینک‌هال^۶ دانشمند هندی ارتباطات نیز می‌گوید: «هرگاه از وسایل ارتباط جمعی برای حمایت از یک پروژه یا برنامه ویژه توسعه استفاده شود، آن را ارتباطات توسعه و یا ارتباطات پشتیبان توسعه می‌گویند». (محسنیان راد، ۱۳۷۵: ۶۷) بدین ترتیب دو تعریف فوق را می‌توان «ارتباطات توسعه» یا «ارتباطات توسعه بخش» نامید که در آن ارتباطات در خدمت اهداف توسعه است. بر اساس این دیدگاه، برنامه‌ریزی ارتباطی عبارت است از بهره‌برداری و استفاده مناسب از منابع و امکانات ارتباطی برای دستیابی به اهداف توسعه که در برنامه‌های مختلف توسعه‌ای از سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی مورد نظر است.

دیدگاه دیگری نیز وجود دارد که در آن ارتباطات فقط بخشی از اهداف توسعه محسوب می‌شود و در آن فقط توسعه ارتباطات اهمیت دارد و می‌توان آن را «توسعه ارتباطات» نامید. در این دیدگاه، ارتباطات به عنوان پشتیبان توسعه، بلکه به عنوان جزئی از اهداف توسعه در نظر گرفته می‌شود.

به‌رحال برنامه‌ریزی در مورد ارتباطات به عنوان یکی از ارکان مهم برنامه‌های توسعه، اکنون در برنامه‌های توسعه مورد توجه کشورهای مختلف است. مانند تانزانیا، در این زمینه به موفقیت‌های چشمگیری دست یافته‌اند.

مجید تهرانیان معتقد است برای رسیدن به ارتباطات و توسعه باید سه مرحله را طی کرد: مرحله اول «توسعه ارتباطات» به معنی گسترش ظرفیت مجاری نظام ارتباطی؛ مرحله دوم «توسعه به وسیله ارتباطات» به معنای به‌کارگیری

مهم‌ترین موضوع اهمیت دادن به توسعه زیرساخت‌ها از طریق توسعه پهنای باند است که در تبصره ۳۰ بدان اهتمام ورزیده‌اند، در بند اول این تبصره آمده است:

«به وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات اجازه داده می‌شود به منظور کسب سهم مناسب از بازار پهنای باند منطقه از طریق شرکت ارتباطات زیرساخت نسبت به مشارکت و سرمایه‌گذاری در پروژه‌های فیبر نوری و سایر پروژه‌های زیرساختی بین‌المللی اقدام نمایند».

دومین موضوع مهمی که دولت آقای محمود احمدی‌نژاد بدان توجه داشته است شکل‌گیری دولت الکترونیک است که در بند دوم همین تبصره بدان پرداخته‌اند:

«به منظور توسعه خدمات دولت الکترونیک، صنعت فناوری اطلاعات، شفاف‌سازی اطلاعات و افزایش بهره‌وری در حوزه‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، دستگاه‌های اجرایی و نهادهایی که دارای شبکه مخابراتی مستقل از شبکه ملی اطلاعات می‌باشند حداکثر تا پایان سال دوم برنامه برای بهره‌برداری از شبکه‌های مذکور (در قالب اپراتوری) نسبت به اخذ مجوز از کمیسیون تنظیم مقررات ارتباطات اقدام نمایند.» بر این اساس گرچه در برنامه ششم توسعه به مسئله زیرساخت‌ها توجه شده است اما مشکل اساسی در ایران نبود نظام جامع رسانه‌ای است. همچنین مشخص نبودن شیوه‌های نظارت بر تولید محتوا و حق دسترسی و انتشار اطلاعات بر این مشکل افزوده می‌شود. بر این اساس می‌توان گفت هرچند توسعه امکانات ارتباطی یک گام مهم در توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی به حساب می‌آید اما به ارتباطات توسعه و به تأثیر ارتباطات در پیشبرد هدف‌های توسعه ملی، بی‌اعتنایی شده است.

در بخش ۱۳، قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۰ - ۱۳۹۶) مصوب ۱۳۹۵/۱۲/۱۴ مجلس شورای اسلامی جلسه علنی روز شنبه مورخ ۱۳۹۵/۱۲/۱۴ با عنوان «ارتباطات و فناوری اطلاعات» از ماده ۶۷ تا ۶۹ عمدتاً بر افزایش امکانات فنی و توسعه زیرساخت‌های ارتباطی تأکید شده است.

بدین ترتیب در قانون برنامه ششم توسعه نیز همچنان بی‌توجهی به ارتباطات برای توسعه به چشم می‌خورد:

در ماده ۶۷ این قانون آمده است: دولت، در توسعه زیرساخت‌های خدمات الکترونیکی در مناطق محروم و

همان‌گونه که در این ماده مشاهده می‌شود ساماندهی فضای رسانه‌ای نه در راستای حصول اهداف سند چشم‌انداز بلکه در واکنش به تهاجم فرهنگی لحاظ گردیده است. همچنین موضوع پالایش محتوا نیز متأسفانه تنها به انسداد برخی شبکه‌های اجتماعی و یا توقیف برخی مطبوعات منجر شد. واکنش منفعلانه مسئولان به گردش حجم عظیمی از اطلاعات در فضای مجازی بجای حضور فعالانه مراکز تولید دانش و معرفت در این فضا و سطح سواد رسانه‌ای جامعه، وضعیتی را به وجود آورد که مقام معظم رهبری خواستار استفاده بهینه از این فضا شدند و خطاب به جوانان یادآور شدند: «جوانان با فضای مجازی سروکار دارند، با برنامه‌های علمی‌اش، با اینترنتش، با شبکه‌های اجتماعی‌اش، با مبادلات و امثال این‌ها سروکار دارند؛ خوب، اینجا لغزشگاه است. هیچ‌کس نمی‌گوید آقا جاده نکش. اگر شما در یک منطقه‌ای جاده‌ای لازم دارید، خیلی خوب، جاده بکش، جاده اتوبان هم بکش اما مواظب باش! آنجایی که ریزش کوه محتمل است، آنجا محاسبه‌ی لازم را بکنید. ما نمی‌گوییم این راه را ببندید؛ نه، اینکه بی‌عقلی است... از این استفاده کنید منتها استفاده‌ی درست» (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳ اردیبهشت ۱۳۹۵). به این ترتیب به نظر می‌رسد از این‌پس برنامه ریزان بجای واکنش‌های منفعلانه و حذفی به کنش‌های عاقلانه و منطقی برای حل مسئله روی آورند.

برنامه ششم توسعه و تأخیر در تصویب آن

هرچند دولت‌های نهم و دهم (محمود احمدی‌نژاد) به دلیل نگاه بیش‌ازحد اجرا نسبت به برنامه‌نویسی و توسعه مثبتی برنامه اصولاً دیدگاه مثبتی به اصل قضیه برنامه توسعه نداشت و از این رو حکم به تعطیلی سازمان برنامه بودجه کشور داد! معه‌ذا در دولت دهم (۱۳۸۸-۱۳۹۲) لایحه برنامه ششم توسعه نوشته شد اما به دلایلی که برشمردیم ارائه و تصویب آن در مجلس نهم تا سال ۱۳۹۵ و شکل‌گیری دهمین دوره مجلس شورای اسلامی دست‌به‌دست شد. از آغاز سال ۱۳۹۵ دولت آقای روحانی بدون برنامه و تنها در ادامه برنامه پنجم برنامه بودجه سال ۱۳۹۵ را به تصویب مجلس رساند و کار اصلاح لایحه برنامه ششم توسعه با توجه به محور اصلی «اقتصاد مقاومتی» بر عهده دولت یازدهم گذاشته شده است. در پیش‌نویس لایحه برنامه ششم توسعه

روستایی سرمایه‌گذاری نماید.

همچنین، دستگاه‌های اجرائی موظف‌اند نسبت به الکترونیکی کردن کلیه فرآیندها و خدمات با قابلیت الکترونیکی و تکمیل بانک‌های اطلاعاتی مربوط، تا پایان سال سوم اجرای قانون برنامه اقدام کنند و استعلامات هویت اشخاص حقیقی، کالا و خدمات، دارایی‌های منقول و غیر منقول (از جمله ملک، وسایل نقلیه و اوراق بهادار) و نشانی مکان‌محور را به صورت الکترونیکی و بر اساس مفاد نقشه جامع دولت الکترونیک کشور در چهارچوب قانون انجام دهند.

در بند «پ» ماده ۶۷ قانون توسعه ششم آمده است: «به منظور گسترش متوازن زیرساخت‌های فنی محتوا و خدمات و دولت الکترونیک، کلیه دستگاه‌های اجرائی مکلف‌اند متناسب با منابع، بودجه، تجهیزات، شبکه‌ها، وظایف قانونی خود و برخط شدن نیازهای ذینفعان به توسعه محتوا و خدمات الکترونیک خود بپردازند». همه این اقدامات در جهت «توسعه ارتباطات» است و نه ارتباطات توسعه که نیازمند ارائه برنامه‌ای برای به خدمت درآوردن امکانات ارتباطی در خدمت توسعه کشور است. شاید با مسامحه پذیرفت که بند ۲ ماده ۶۷ در جهت ارتباطات برای توسعه کشور در نظر گرفته شود که می‌گوید: «[دولت] در توسعه زیرساخت‌های خدمات الکترونیکی در مناطق محروم و روستایی سرمایه‌گذاری نماید به گونه‌ای که امکان ارائه حداقل چهار خدمت الکترونیکی اصلی دولت (سلامت، آموزش، کشاورزی و بانکی) در هشتاد درصد روستاهای بالای بیست خانوار کشور امکان‌پذیر گردد». اما آموزش روستاییان و آماده کردن آن‌ها برای استفاده از ارتباطات برای توسعه کشور، هیچ اقدامی در نظر گرفته نشده است. هرچند در ماده ۶۹ تصریح شده است که «وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات (سازمان فناوری اطلاعات) با رعایت مصوبات شورای عالی فضای مجازی مکلف است با همکاری وزارت آموزش و پرورش تا پایان سال دوم اجرای قانون برنامه هوشمندسازی مدارس، امکان دسترسی الکترونیک (سخت‌افزاری - نرم‌افزاری و محتوا) به کتب درسی، کمک‌آموزشی، رفع اشکال، آزمون و مشاوره تحصیلی، بازی‌های رایانه‌ای آموزشی، استعدادسنجی، آموزش مهارت‌های حرفه‌ای، مهارت‌های فنی و اجتماعی را به صورت رایگان برای کلیه دانش‌آموزان شهرهای زیر

بیست هزار نفر و روستاها و حاشیه شهرهای بزرگ فراهم نماید. دولت برای تأمین هزینه‌های این ماده می‌تواند از مشارکت بخش غیردولتی استفاده نماید. هزینه‌های مذکور به عنوان هزینه‌های قابل قبول مالیاتی تلقی می‌شود». اما معلوم نیست این هوشمندسازی مدارس و دسترسی الکترونیکی دانش‌آموزان به امکانات آموزشی مانند کتب درسی و بازی‌های رایانه‌ای آموزشی آیا به تولید محتوا توسط دانش‌آموزان می‌انجامد؟ و اگر چنین نیست در برنامه ششم توسعه چه اقدامی برای آموزش و آماده‌سازی دانش‌آموزان برای مشارکت در توسعه کشور باید انجام شود؟

اما پرسرورصدترین بند قانون ششم توسعه کشور مربوط به ایجاد شبکه ملی اطلاعات یا همان اینترنت ملی است. در تبصره ۲ ماده ۶۷ قانون برنامه ششم توسعه آمده است که «وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات موظف است تا سال دوم اجرای قانون برنامه، تمام زیرساخت‌های لازم برای تعامل اطلاعاتی بین دستگاه‌های اجرائی بر بستر شبکه ملی اطلاعات، صرفاً از طریق مرکز ملی تبادلات اطلاعات^۲ و با استانداردهای فنی مصوب وزارت ارتباطات و فناوری اطلاعات را فراهم کند».

در رویدادهای اعتراضی آبان‌ماه ۱۳۹۸ که به دلایل امنیتی ارتباطات اینترنتی کشور با سرورهای خارجی قطع شد، برای نخستین بار از شبکه ملی اطلاعات استفاده شد که با مشکلات عدیده‌ای روبه‌رو شد و به دلیل عدم دسترسی کاربران به موتورهای جست‌وجوی داخلی و ناتوانی فنی موتورهای جست‌وجوی داخلی، و عدم دسترسی به موتورهای جست‌وجوی خارجی، اقتصاد ایران دچار خسارت شد.

پایگاه خبری گلونی در ۷ آذر ۱۳۹۸ گزارش داد که «بر طبق آماری که به طور رسمی از سوی کمیسیون تجارت الکترونیکی سازمان نظام صنفی رایانه‌ای تهران اعلام شده است، دو هزار و ۹۵۰ میلیارد تومان خسارت کسب‌وکارهای اینترنتی در روزهای قطعی اینترنت است».

«کاهش پرداخت‌های اینترنتی و موبایلی در ۱۰ روز قطع اینترنت بیش از ۲۹۵۰ میلیارد تومان تخمین زده می‌شود» (پایگاه خبری گلونی، ۱۳۹۸: ۲).

و باز تخمین زده می‌شود که کسب‌وکارهای متوسط و کوچک خرد با کاهش فروش بیش از ۸۰ درصدی در روزهای قطعی کامل اینترنت مواجه شده باشند.

۶. روش تحقیق

در این مطالعه کیفی، از روش بحث متمرکز گروهی^۸ روی عنوان خاص^۹ استفاده شده است. گروه‌های متمرکز به عنوان یکی از روش‌های کیفی سودمند مورد استفاده در پژوهش‌های علوم ارتباطات شناخته می‌شود. این روش در اوایل دهه ۱۹۴۰ میلادی، پس از جنگ جهانی دوم از سوی پژوهشگرانی چون پاول لازارسفلد^{۱۰} و رابرت مرتون^{۱۱} (۱۹۹۰) (به منظور بررسی واکنش مخاطبان به برنامه‌های رادیویی استفاده شد^{۱۲}) (استوارت و شام داسانی، ۱۹۹۰)

تعاریف بسیاری از گروه متمرکز در ادبیات علوم اجتماعی وجود دارد، اما ویژگی‌هایی مانند بحث سازمان‌یافته (کیتزینگر، ۱۹۹۴)، فعالیت‌های دسته‌جمعی (پاول و دیگران، ۱۹۹۶) رویدادهای اجتماعی (گاس ولینباخ، ۱۹۹۶)^{۱۳} و تعامل (کیتزینگر، ۱۹۹۵) سهمی را که گروه‌های متمرکز در تحقیقات اجتماعی ایفا می‌کنند، مشخص می‌کنند.

کیت زینگر^{۱۴} و همکارانش، گروه‌های متمرکز را مباحثه‌های گروهی برای کشف مجموعه‌ای از موضوعات تعریف می‌کند. این مباحثه‌ها را از آن جهت متمرکز می‌داند، زیرا روند آن‌ها نوعی از فعالیت‌ها را در بر می‌گیرد که با جمع سروکار دارد (کیتزینگر، ۱۹۹۹: ۴) در تعریفی که پاول^{۱۵} از گروه متمرکز ارائه می‌دهد بیان می‌کند که گروه متمرکز، گروهی از افراد است که به منظور بحث و اظهار نظر با بهره‌گیری از تجربه‌های شخصی‌شان از موضوعی که مورد تحقیق است، به وسیله پژوهشگر انتخاب شده‌اند (پاول و دیگران، ۱۹۹۶: ۴۹۹). علاوه بر مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی در ادامه، از روش گروه متمرکز استفاده شد. پژوهش بر روی چهارده نفر از صاحب‌نظران شامل دو نماینده مجلس نهم و دهم با تحصیلات دکتری، سه وکیل پایه یک دادگستری، دو استاد با تحصیلات دکتری مدیریت استراتژیک، دو استاد حقوق دانشگاه، دو مدیر رسانه با بیش از ده سال سابقه کار رسانه‌ای و سه استاد علوم ارتباطات در دو گروه متمرکز انجام شد. شرکت‌کنندگان که پس از مطالعه متن برنامه‌ها و آگاهی کامل نسبت به موضوع و محورهای بحث، پر کردن پرسشنامه بعد از بحث گروهی و شناخت روند روش متمرکز، در دو گروه به ارزیابی برنامه‌ها پرداختند. محقق با یادداشت مباحث و به عنوان هماهنگ کننده گروه^{۱۶} پس از یادداشت گزاره‌های مهم بحث‌ها، آنها را در ۱۸ گزاره

این آمار در حالی اعلام شده است که نت‌بلاک - که یک وب‌سایت معتبر در زمینه آزادی استفاده از اینترنت در جهان است و به طور لحظه‌ای بهره‌مندی مناطق مختلف جهان را از شبکه جهانی اینترنت رصد می‌کند - میزان خسارت ناشی از هر روز قطعی اینترنت را در ایران مبلغی معادل ۳۶۹ میلیون دلار آمریکا برابر با ۴۳۰۰ میلیارد تومان تخمین زده است. (همان: ۲)

بر اساس گزارش پایگاه گلونی این خسارات شامل حوزه‌های گوناگون اقتصادی مرتبط با اینترنت می‌شود که برخی از آنها عبارت‌اند از:

- قطع اینترنت باعث تعطیلی برخی از آژانس‌های مسافرتی، هواپیمایی و تورهای گردشگری در ایران شده است؛

- قطع اینترنت باعث کساد در بازار سینماها شده به طوری که فروش فیلم‌ها تا ۶۰ درصد کاهش داشته است؛

- قطع اینترنت باعث تعطیلی اکثر صرافی‌ها و همچنین کارگزاران بورس و معامله‌گران آنلاین شده است؛

- شرکت‌های دانش‌بنیان و استارت‌آپ‌ها عملاً به حالت تعطیلی درآمده و زیان قابل توجهی دیده‌اند؛

- زیان صنعت قطعه‌سازی در پی قطع اینترنت و بی‌اعتمادی شرکای خارجی به دلیل تأخیر در نقل و انتقالات بانکی؛

- همچنین بسیاری از کسب‌وکارهای خرد که از طریق تلگرام امرار معاش می‌کردند در تنگنا قرار گرفته و با خطر قطع معیشت روبه‌رو هستند.

- رسانه‌ها اعم از روزنامه و رسانه‌های الکترونیکی و سایت‌ها نیز با مشکلات عدیده‌ای مواجه هستند. (همان: ۲)

هرچند هنوز هم نیاز جامعه به شبکه ملی اطلاعات برای گریز از تهدیدات خارجی به عنوان یک ضرورت مطرح است اما برنامه ششم توسعه همچون برنامه‌های قبلی زمان‌بندی و نحوه اجرای این شبکه را در حوزه سواد رسانه‌ای کاربران، مشخص نکرده است. عدم اطلاع مردم از نحوه استفاده شبکه ملی اطلاعات در آبان‌ماه ۱۳۹۸ به خوبی نشان داد که سواد رسانه‌ای در مواد قانون ششم توسعه مغفول مانده است. باید توجه داشت که توسعه بدون حضور آگاهانه و مشارکت آحاد جامعه امکان‌پذیر نیست و از این رو لازم است در نوع نگرش برنامه‌نویسان تغییر و تحولی اساسی به وجود آید تا آن‌ها به کاربرد ابزار ارتباطی در جهت توسعه جامعه پردازند و تنها به تهیه امکانات فنی توجه نکنند.

نتیجه نرسیدند و آن گزاره‌ها حذف شدند. گزاره‌های حذف شده شامل: بی‌اطلاعی برنامه‌نویسان از تحولات فناوری اطلاعات و ارتباطات، تعصب جناحی در برنامه‌نویسی، دخالت مسئولان بالا دستی، آشنا نبودن برنامه‌نویسان با حوزه ارتباطات جمعی، تأثیرپذیری از الگوی غیربومی توسعه، نفی برنامه‌نویسی توسط دولت احمدی‌نژاد. بقیه گزاره‌های مورد توافق در پرسشنامه که با طیف لیکرت از ۱ تا ۵ ارزش‌گذاری شده بود به تأیید اعضا گروه رسید و آنان به پرکردن پرسشنامه‌ها پرداختند. نتایج این ارزش‌گذاری در «جدول ۱» قابل مشاهده است:

همانگونه که مشاهده می‌شود:

۱- با توجه به ارزیابی کارشناسان در بحث گروهی متمرکز، ارزش خیلی زیاد به برنامه‌ریزی با انجام تحقیق در وضعیت ارتباطات در ایران و جهان و نیازمندی به ایجاد شهر هوشمند با ۷۱/۴ درصد خیلی زیاد، میانگین ۴/۵۷ و چولگی ۱/۷۶۰- نشان‌دهنده توافق آنان در این باره است. باید توجه داشت که کشورهای در حال توسعه و موفقی چون مالزی و امارات متحده دومی از سال‌ها قبل شهر هوشمند را با حضور شرکت‌ها و متخصصان فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی ایجاد کرده‌اند و در این زمینه ایران هنوز برنامه‌ای ندارد.

۲- کمترین ارزش با ۸۵/۷ درصد و میانگین ۰/۳۷ به استفاده از الگوی پیشرفت غربی در برنامه‌نویسی توسعه داده شده است که تأکیدی است بر استفاده از الگوی بومی توسعه در برنامه‌ریزی برای توسعه کشور. همچنین با توجه به میانگین پایین ۲/۱۴ برای توجه به توسعه در دولت‌های قبل از پیروزی انقلاب اسلامی، تأییدکننده توجه به برنامه توسعه پس از انقلاب اسلامی ایران است.

۳- با توجه به مقدار چولگی در ارزیابی صاحب‌نظران بر روی این گزاره‌ها همگی توافق نظر دارند: نبود نظام جامع رسانه‌ای (۱/۸۷-)، توسعه یعنی ایجاد ابزار ارتباطی (۱/۲۲۷-)، گسترش سواد رسانه‌ای (۲/۸۰۰-)، نیازمند شهر هوشمند هستیم (۱/۷۶۰-)، برنامه‌ریزی همگام با پیشرفت فناوری اطلاعات (۱/۷۶۰-) و بدون تحقیق درباره وضعیت ارتباطات ایران و جهان برنامه‌ریزی ممکن نیست (۳/۷۴-). توافق بالا درباره گسترش سواد رسانه‌ای شاید به دلیل بالا رفتن ضریب نفوذ رسانه‌های جدید مانند شبکه‌های اجتماعی، نشان‌دهنده اهمیت توجه به سواد

و با استفاده از طیف لیکرت که از ۱ تا ۵ ارزش‌گذاری شده بود در قالب پرسشنامه‌ای تهیه و برای تعیین قابلیت اعتماد، سوالات پرسشنامه به تأیید همه اعضای گروه رسانند. همچنین از شیوه سه سویه سازی (مثلث سازی) و کسب آرا افراد متخصص برای تأیید آن استفاده کرد و بعد از آن پرسشنامه‌ها را اعضای گروه متمرکز در پایان بحث‌ها، پر کردند. سپس برای بررسی آماری، نتایج با استفاده از نرم‌افزار اس.پی.اس.اس^{۱۷} استخراج شد.

۷. روایی و پایایی تحقیق

در این پژوهش، برای دستیابی به روایی و پایایی پژوهش، از قابلیت اعتبار و اعتماد استفاده شد. قابلیت اعتبار (روایی درونی) یافته‌های پژوهش با چگونگی پوشش داده‌های پژوهش در مقوله‌ها و تم‌ها ارتباط دارد. در این پژوهش تلاش شد هیچ داده مرتبطی به‌طور سهوی یا به صورت نظام‌مند بیرون از مقوله‌بندی نگاه داشته نشوند یا داده نامرتبلی را پوشش ندهند. برای تعیین قابلیت اعتماد (روایی بیرونی) پژوهش کیفی؛ علاوه بر مشاهده مداوم و غوطه‌ور شدن محقق و بازبینی همکاران؛ از فن مثلث‌سازی که واضع آن پاول لازارسفلد بنیانگذار رادیوپژوهی و از نظریه‌پردازان علم ارتباطات استفاده شده است (آذری، ۱۳۹۳: ۱۱۴). مثلث‌سازی به استفاده از منابع متعدد داده‌ها برای ترسیم نتایج، در مورد آن چه حقیقت را تشکیل می‌دهد، اشاره دارد. در این تحقیق از روش‌های متعدد برای جمع‌آوری داده‌ها مانند مصاحبه و مشاهده در گروه کانونی استفاده شده است.

۸. یافته‌های تحقیق

پس از انجام بحث‌های گروهی، یافته‌های تحقیق در دو بخش توصیف و اولویت ارزیابی‌ها ارائه می‌شوند:

۸.۱. توصیف یافته‌ها

به منظور دستیابی به جایگاه برنامه‌های چهارم، پنجم و ششم توسعه در ایران، مباحثه گروهی میان دوگروه ۷ نفره از کارشناسان باتجربه و مسلط به متن برنامه‌ها و با تسهیل‌گری محقق در دو نشست جداگانه انجام شد. حاصل بحث‌های گروهی بر ۱۸ گزاره انتقادی متمرکز شد. محقق با یک پرسشنامه واحد از دو گروه گزاره‌ها را به ارزیابی افراد گذاشت. اعضای دو گروه درباره ۶ گزاره مورد اختلاف به

جدول ۱. گزاره‌های جایگاه ارتباطات در برنامه‌های توسعه ایران.

ردیف	گزاره‌ها	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	میانگین	انحراف استاندارد	چولگی
۱	توجه به توسعه قبل از انقلاب اسلامی	۱۴/۳	۵۷/۱	-	-	-	۲/۱۴	۰/۶۹	۰/۳۳۶
۲	جدیت توسعه از برنامه چهارم	۱۴/۳	-	-	۸۵/۷	-	۳/۷۱	۰/۷۵	۷
۳	نبود نظام جامع رسانه‌ای	-	-	۲۸/۶	۲۸/۶	۴۲/۹	۴/۱۴	۰/۸۹	-۱/۸۷
۴	قانون مطبوعات اصلاح شود	-	-	۱۴/۳	۲۸/۶	۵۷/۱	۴/۴۲	۰/۷۸	۰/۲۷۳
۵	حذف اخذ امتیاز از قانون مطبوعات	-	-	۲۸/۶	۲۸/۶	۴۲/۰	۴/۱۴	۰/۸۹	-۱/۸۱۷
۶	قانون واحد برای مطبوعات کاغذی و الکترونیکی	-	۱۴/۳	۱۴/۳	۵۷/۱	۱۴/۳	۳/۷۱	۰/۹۵	۱/۲۴۵
۷	قانون صداوسیما اصلاح شود	۱۴/۳	-	۱۴/۳	-	۷۱/۴	۴/۱۴	۱/۵۷	۲/۳۶۱
۸	فقدان قانون نظارت بر محتوای رسانه‌ها	-	۱۴/۳	۴۲/۹	۳/۵۷	۲۸/۶	۳/۵۷	۱/۱۳	-۱/۲۲۷
۹	ضمانت داشتن حق دسترسی آزادانه و انتشار مطالب	-	۱۴/۳	-	۴۲/۹	۴۲/۹	۴/۱۴	۱/۰۶	۲/۷۱۳
۱۰	توسعه یعنی ایجاد ابزار ارتباطی	۱۴/۳	۴۲/۹	۱۴/۳	۲۸/۶	-	۲/۵۷	۱/۱۳	-۱/۲۲۷
۱۱	گسترش سواد رسانه‌ای برای ارتباطات توسعه	-	-	-	۴۲/۹	۵۷/۱	۴/۵۷	۰/۵۳	-۲/۸۰۰
۱۲	ایجاد دولت الکترونیکی	-	-	۲۸/۶	۵۷/۱	۱۴/۳	۳/۸۵	۰/۶۹	۰/۱۷۴
۱۳	ایجاد شبکه ملی اطلاعات	-	-	۴۲/۹	۴۲/۹	۱۴/۳	۳/۷۱	۰/۷۵	۰/۵۹۵
۱۴	نیازمند شهر هوشمند هستیم	-	-	۱۴/۳	۱۴/۳	۷۱/۴	۴/۵۷	۰/۷۸	-۱/۷۶۰
۱۵	برنامه‌ریزی همگام با پیشرفت فناوری اطلاعات	-	-	۱۴/۳	۱۴/۳	۷۱/۴	۴/۵۷	۰/۷۸	-۱/۷۶۰
۱۶	بدون تحقیق درباره وضعیت ارتباطات ایران و جهان، برنامه‌ریزی ممکن نیست	-	-	-	۴۲/۹	۵۷/۱	۴/۵۷	۰/۵۳	-۰/۳۷۴
۱۷	تحریم اقتصادی، عامل بی‌توجهی به ارتباطات توسعه	۱۴/۳	۱۴/۳	۴۲/۹	-	۲۸/۶	۳/۱۴	۱/۴۶	۰/۱۰۹
۱۸	برای توسعه، از الگوی پیشرفت غرب استفاده شود	۸۵/۷	۱۴/۳	-	-	-	۱/۱۴	۰/۳۷	۷

رسانه‌ای است که در برنامه‌های توسعه باید بدان توجه شود. در اولویت چهارم برنامه‌ریزی همگام با پیشرفت فناوری اطلاعات مورد توجه گروه متمرکز بوده است. اما این امر به معنی ایجاد ابزارهای ارتباطی نیست که در اولویت شانزدهم است. کمترین رتبه به استفاده از الگوی غربی پیشرفت و توسعه ارتباطات است که نشانگر اهمیت الگوی بومی و ایرانی اسلامی است.

نکته مهم: انجام آزمون‌های فریدمن برای رتبه‌بندی است و در جهت رد یا تأیید فرضیه موردنظر محقق نبوده است. جدول اولویت ارزیابی، بیانگر آن است که اختلاف معنی‌داری نسبت به نوع ارزیابی در میان اعضای گروه وجود دارد. «جدول ۳» نشان می‌دهد که تحلیل واریانس دوطرفه فریدمن آزمون مناسبی برای تأیید یا رد اختلاف معنی‌دار نسبت به نوع ارزیابی‌ها است. نتایج نشان می‌دهد در سطح ۹۹ درصد اطمینان و با توجه به مقدار کای اسکور به دست

رسانه‌ای در جامعه باشد. به همین دلیل در برنامه‌های توسعه باید وظایف دولت در این‌باره مشخص شود. در مرحله بعد به اولویت‌بندی ارزیابی صاحب‌نظران برنامه توسعه می‌پردازیم.

۲.۸. اولویت ارزیابی‌ها

همان‌گونه که در «جدول ۱» ملاحظه شد. ۱۸ گزاره در نقد برنامه‌های توسعه توسط کارشناسان با تجربه ارزیابی شد. با استفاده از آزمون فریدمن^{۱۸}، متوسط رتبه‌ها مقایسه شد که در «جدول ۲» این مقایسه و رتبه‌بندی را مشاهده می‌کنید: بر اساس متوسط رتبه در «جدول ۲»، اولویت اول در ارزیابی برنامه‌ها بی‌توجهی به نیاز جامعه به ایجاد شهر هوشمند است. اولویت دوم صاحب‌نظران، درباره وضعیت ارتباطات در ایران و جهان است، بدون چنین تحقیقی برنامه‌ریزی ممکن نیست. اولویت سوم با گسترش سواد

جدول ۲. اولویت بندی اشکالات برنامه ریزی توسعه.

ردیف	گزاره‌ها	خیلی کم
۱	نیازمند شهر هوشمند هستیم.	۱۳/۴۳
۲	بدون تحقیق درباره وضعیت ارتباطات ایران و جهان، برنامه ریزی ممکن نیست.	۰۷/۱۳
۳	گسترش سواد رسانه‌ای برای ارتباطات توسعه	۰۰/۱۳
۴	برنامه ریزی همگام با پیشرفت فناوری اطلاعات	۰۰/۱۳
۵	قانون مطبوعات اصلاح شود	۵۷/۱۲
۶	قانون صداوسیما اصلاح شود	۱۱/۷۹
۷	ضمانت داشتن حق دسترسی آزادانه و انتشار مطالب	۲۹/۱۱
۸	حذف اخذ امتیاز از قانون مطبوعات	۰۷/۱۱
۹	نبود نظام جامع رسانه‌ای	۷۹/۱۰
۱۰	ایجاد دولت الکترونیکی	۵۰/۹
۱۱	قانون واحد برای مطبوعات کاغذی و الکترونیکی	۷۹/۸
۱۲	ایجاد شبکه ملی اطلاعات	۷۱/۸
۱۳	جدیدت توسعه از برنامه چهارم توسعه	۸/۴۳
۱۴	فقدان قانون نظارت بر محتوای رسانه‌ها	۸/۴۳
۱۵	تحریم اقتصادی، عامل بی توجهی به ارتباطات توسعه	۷/۲۹
۱۶	توسعه یعنی ایجاد ابزار ارتباطی	۵/۰۰
۱۷	توجه به توسعه قبل از انقلاب اسلامی	۴/۴۳
۱۸	برای توسعه، از الگوی پیشرفت غرب استفاده شود.	۱/۴۳

جدول ۳. آزمون فریدمن

Test Statistics ^a	
N	۷
Chi-Square	۵۶/۱۴۷
df	۱۷
Asymp. Sig.	۰۰۰.
a. Friedman Test	

توجه قرار گرفت که در عمل عمدتاً بر مقابله با رسانه‌های معارض خارجی پرداخته شد.

۲. اشکالات برنامه توسعه ششم در استفاده از ارتباطات برای توسعه کشور کدامند؟

از نظر مشارکت کنندگان در گروه متمرکز اشکالات برنامه توسعه ششم در استفاده از ارتباطات برای توسعه کشور، عبارت‌اند از: نبود نظام جامع رسانه‌ای، اصلاح قانون مطبوعات حذف اخذ امتیاز از قانون مطبوعات، تصویب قانون واحد برای مطبوعات کاغذی و الکترونیکی، اصلاح قانون اداره صداوسیما، فقدان قانون نظارت بر محتوای رسانه‌ها، ضمانت داشتن حق دسترسی آزادانه و انتشار مطالب، توسعه یعنی ایجاد ابزار ارتباطی، گسترش سواد رسانه‌ای برای ارتباطات توسعه، ایجاد دولت الکترونیکی، ایجاد شبکه ملی اطلاعات.

۳- چه راه‌حلی برای رفع مشکلات ارتباطات در برنامه‌های توسعه پیشنهاد می‌شود؟

مهم‌ترین پیشنهاد گسترش سواد رسانه‌ای برای ارتباطات توسعه است زیرا با درک درست از رسانه‌های جدید می‌توان به پیشنهادها بعدی برای رفع مشکلات ارتباطات توسعه در کشور اشاره کرد ایجاد دولت الکترونیکی برای کاهش هزینه‌ها از طریق کاهش زمان و حذف فاصله مکانی برای شهروندان و ارائه خدمات به آنها، ایجاد شبکه ملی اطلاعات به منظور ایجاد دیتاسنتر ملی و حفظ دیتاهای شهروندان ایرانی در داخل کشور، برنامه ریزی همگام با پیشرفت فناوری اطلاعات و نه تنها توجه به خرید ابزارها، باید توجه داشت که بدون تحقیق درباره وضعیت ارتباطات ایران و جهان، برنامه ریزی ممکن نیست، امری که کمتر در میان برنامه ریزان کشور در نظر گرفته می‌شود و اغلب برنامه ریزی‌ها با توجه به مسائل سیاسی کشور انجام می‌شود.

آمده، معنی دار بودن اختلاف نوع ارزیابی تأیید می‌شود: اکنون می‌توانیم به اختصار به پرسش‌های تحقیق پاسخ گوئیم:

۱. وضعیت ارتباطات در برنامه‌های پنجم و ششم توسعه کشور چگونه است؟

مهم‌ترین مصوبه برنامه پنجم توجه به نظام جامع رسانه‌ای کشور بود تا از پراکندگی قوانین و خلأ آن‌ها به‌ویژه در مورد رسانه‌های جدید جلوگیری شود اما چنین مصوبه‌ای عملاً تا به امروز در مجلس شورای اسلامی تصویب نشده است.

این در حالی است که در برنامه چهارم بر این موضوع تأکید شده بود و در ماده ۱۰ برنامه پنجم توسعه مجدداً به تصویب «نظام جامع رسانه‌ای» امعان نظر شده است:

همچنین توجه به ارتقاء آگاهی، دانش و مهارت همگانی، تقویت رسانه‌های ماهواره‌ای و اینترنتی همسو و مقابله با رسانه‌های معارض خارجی در برنامه پنجم مورد

پی‌نوشت‌ها

1. Mack Cleland	7. NIX	13. Goss & Leinbach
2. Overt Haggen	8. focus grop	14. Kitzinger
3. Danel learner	9. FGD	15. Powell
4. Macx Veber	10. Paul Lazarsfeld	16. facilitator
5. Overt Rojers	11. Robert Merton	17. spss26
6. singhal	12. Stewart & Shamdasani	18. Friedman

منابع

- آذری، غلامرضا (۱۳۹۳)، *پاول فلیکس لازارسفلد بنیانگذار رادیو پژوهی*، تهران: نشر دانژه.
- آزلی، جان ای (۱۳۵۶)، *به سوی سیاست‌های ارتباطی واقع‌بینانه بررسی تحلیلی از گرایش‌ها و اندیشه‌های نوین در زمینه ارتباطات*، ترجمه خسرو جهاننداری، تهران: انتشارات رادیو تلویزیون ملی ایران (سروش)، ۱۳۵۶.
- آقاجانی، آقاجانی (۱۳۸۱)، *بررسی و ارزیابی پیش‌بینی‌های برنامه سوم توسعه جمهوری اسلامی در حرکت به سوی جامعه اطلاعاتی*، ارائه شده در همایش علمی «ایران و جامعه اطلاعاتی در سال ۱۴۰۰ هجری شمسی»، تهران ۲۸-۲۵ آذر ۱۳۸۱، همچنین ر.ک: www.iranwsis.org
- اقتصادآنلاین (۱۳۹۶)، *هفت نقد مهم بر برنامه ششم توسعه*، در: <https://www.eghtesadonline.com/n/mVH>
- امامی، حسن (۱۳۹۱)، *نگاه پروفیسور تهرانیان به ارتباطات و توسعه*، روزنامه اعتماد، ۱۱ دی ۱۳۹۱.
- پایگاه گلونی (۱۳۹۸)، «کسب و کار اینترنتی کشور ایران در زمان قطعی اینترنت به چه میزان خسارت دید؟» در: <https://golvani.ir/?p=143350>
- روستایی، مریم (۱۳۹۵)، «جایگاه ارتباطات در برنامه ششم توسعه قبل و بعد از انقلاب ایران»، دومین کنفرانس بین‌المللی مدیریت و علوم انسانی، در: <https://civilica.com/doc/549851/>
- سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴ هجری شمسی و سیاست‌های کلی برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، (۱۳۸۲)، تهران: سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور، آذر ماه.
- شاه‌قاسمی، زهره، محمد مهدی فرقانی و هادی خانیکی (۱۳۹۵)، *مطالعه رویکرد برنامه‌های توسعه در ایران به*
- ارتباطات، فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران، سال نهم، پاییز ۱۳۹۵، شماره ۳ (پیاپی ۳۵)
- طوفان، مسعود (۱۳۹۸)، *نظام ارتباطی، برنامه‌ریزی و توسعه در ایران: ارائه یک چارچوب*، فصلنامه رسانه، دوره ۳۰، شماره ۱ - شماره پیاپی ۱۱۴
- عبدالله ذاکر، عبدالله (۱۳۸۰)، *جایگاه ارتباطات در برنامه‌های توسعه پس از انقلاب اسلامی*، فصلنامه رسانه، سال دوازدهم، شماره ۳، پاییز.
- لایحه برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۸ - ۱۳۸۴)، (۱۳۸۲)، تهران: سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور، معاونت امور پشتیبانی، مرکز مدارک علمی و انتشارات.
- لرنر، دانیل (۱۳۸۳)، *گذر از جامعه سنتی*، ترجمه غلامرضا خواجه سروی، پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- محسنیان راد، مهدی (۱۳۶۵)، *ارتباط‌شناسی*، تهران: سروش.
- محسنیان راد، مهدی (۱۳۷۴)، *ارتباط‌جمعی و توسعه روستایی*، معاونت ترویج و مشارکت‌های وزارت جهاد سازندگی.
- محسنیان راد، مهدی (۱۳۷۵)، *ارتباط‌جمعی و توسعه روستایی*، تهران: مدیریت مطالعات و بررسی‌های وزارت جهاد سازندگی.
- مسعودی، امید (۱۳۷۶)، «عصر ارتباطات و کشورهای اسلامی»، روزنامه کیهان، ۲۰ مهرماه.
- مسعودی، امید (۱۳۸۳)، *ارتباطات در برنامه چهارم توسعه*، در *روزنامه شرق*، ۱۳۸۳/۴/۲.
- معتمدنژاد، کاظم (۱۳۷۱)، *توسعه ارتباطات و توسعه در ایران*، هفته‌نامه سروش، ۳ بهمن ۱۳۷۱، شماره ۶۳۵، معتمدنژاد، کاظم، *ارتباطات توسعه و توسعه ارتباطات*، ارائه شده به کنفرانس تحقیقات اجتماعی - اقتصادی در برنامه‌های

مرکز پژوهش‌های ارتباطات.
مولانا، حمید (۱۳۸۴)، *ارتباطات جهانی در حال گذار*، تهران: سروش.
مولانا، حمید (۱۳۷۱)، *گذر از نوگرایی*، ترجمه یونس شکرخواه، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.

Goss J.D., Leinbach T.R. (1996), Focus Groups As Alternative Research Practice, *Area 28* (2): 115-23.
Kitzinger J. (1994), The methodology of Focus Groups: the importance of interaction between research participants, *Sociology of Health 16* (1): 103-121.
Kitzinger J. (1995), Introducing focus groups, *British Medical Journal 311*: 299-302.
Kitzinger J. and Barbour, R. S. (1999), Introduction: The challenge and promise of Focus Group. In *Developing Focus Group Research. Politics, Theory and Practice*. London:
Merton, R, K. Fisk, M. and Kendall, P, L. (1990), *The*

توسعه، تهران: دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۷۱، ص ۲۱۷
معمدنیژاد، کاظم (۱۳۸۲)، *سیر تطور نظریات ارتباطات توسعه: تأکید بر ...، اجلاس جهانی سران درباره جامعه اطلاعاتی*، دفتر پژوهش‌های ارتباطات.
معمدنیژاد، کاظم (ب ۱۳۸۲)، *اجلاس جهانی درباره جامعه اطلاعاتی ژنو ۲۰۰۳ - تونس ۲۰۰۵*، جلد یکم، تهران:

Focused Interview: A Manual of Problems and Procedures. London: Collier MacMillan.
Powell R.A., Single H.M., Lloyd K.R. (1996), Focus groups in mental health research: enhancing the validity of user and provider questionnaires, *International Journal of Social Psychology 42* (3): 193-206.
Raghuram, Parvati (1999). Religion and Development. In: Allen, Tim and Skelton, Tracy eds. *Culture and Global Change*. London, UK: Routledge.
Stewart, D. W., and Shamdasani, P. N. (1990). *Focus groups: Theory and practice*. Applied Social Research Methods Series, Vol. 20. Newbury Park, CA: Sage Publications.